

فکر صرّی در آئینہ قرآن

کشمیر خطہ ای است کہ مشاهد را بہ ورطہ حیرت می اندازد۔ سده ها گذشت و این جاذبیت و جالبیت این سرزمین با ہر صبح نو دمیدہ بارنگ دیگر و باکشش تازہ جلوہ نمائی می کند۔ ہر بیندہ با دید مخصوصی این سرزمین بی مثل را نظارہ می کند۔ شاعری در نغمہ ریز یہای رودها و چشمہ سارهای کشمیر آواز دلش می شنود۔ عاشقی در جگر خون رنگ لالہ داغ جدائی را می یابد۔ محبوبی چون صدای بلبل می شنود بصورت گل و زگس راہبہای دوست را با چشمہای پُر انتظار بوسہ می دہد۔ چون عارف خدا مستی بہ سبزہ زارهای وسیع و هموار، و شگوفہ ها و گلہای رنگارنگ و جوئیہا رهای تسنیم و کویہای سبز پوش و فلک بوس و باد روح بخش و نغمہ ریز یہای طیور و پرندگان چشم و گوش بازی کند بی ساختہ بر زبانش جاری می شود کہ ”ما خلقت هذا باطلا“ این طلسم خیز یہا و دلر با یہای کشمیر بہ ہر مشاہدی بخواہش او سرمایہ پیشبہا فراہم می آورد۔ بہ این علت کشمیر در مہد خویش مفکران و محققان و شاعران و عاشقان و عارفان را پرورش کرد۔ تشنگی ہر جویندہ را رفع کرد۔ خالق این کائنات بی حد و حساب جبین این قلم و حسن و جمال را با زیورہای نوازش خود ہم مزین ساخت۔

پیش از قدم میمنت حضرت شرف الدین بلبل شاہ کشمیر مثل محبوبہ ای بود کہ رُخ تابناکش از نظر حسن شناسی پوشیدہ بود۔ ژولیدگی افکار و عقائد غیر اسلامی این خطہ جنت نشان را فرا گرفتہ بود۔ کسی عشوہ گری فطرت را فہمیدہ بود و نہ پیام فطرت را گوش دادہ بود چون این مرد کامل وارد این سرزمین شد ظلمت کفر و شرک

دامن تار و تار یک خود را کشاندن آغاز کرد۔ دیری نگذشت که با کوششهای مخلصانه این سعادت مند ان آفتاب اسلام بر مطلع این سرزمین نور افشان شد۔

چون تقریباً پنجاه سال بعد از وصال حضرت بلبل شاه یک قافله حق شناس در راهنمائی حضرت میرسید علی همدانی که بنام شاه همدان هم معروف است وارد کشمیر شد آفتاب اسلام کو هسار را پشت سر گذاشته به اوج نیمروز رسید۔ کفر و شرک سپر انداز شد و اسلام بر سپهر مقام گرفت۔ داعیان اسلام جز پیام اسلام هیچ اصلحه ای نداشتند لا اکراه فی الدین شیوه و شعار آنها بود۔ آنها هیچ مزاحمتی هم ندیدند۔ تشنگی سیرابی را خود به خود در آغوش می برد۔ این همه در سده هشتم هجری به منصفه شهود آمد۔

حضرت میرسید علی همدانی نخستین بار در ماه ربیع الاول ۷۷۴ هجری وارد کشمیر شدند۔ تعداد همراهانش هفت صد گفته می شود۔ آنها از قبیل هنر مندان و عالمان بودند۔ این قبیله کشمیریان رانه تنها از ظلمات کفر و شرک بیرون آورده به نور اسلام مشرف ساختند بلکه آنها شیبه صنعت و ثقافت این قلمرو را هم مبدل کردند۔ پیشینه سازی، قالین بانی، خطاطی، جلد سازی، چکندوزی، سوزن کاری، جا لکدوزی، پیپر ماشی، نقاشی و هنرهای بسیار دیگر بوساطت این مردان خدا رسیده و کارمند وارد کشمیر شد۔ ناگفته نباید گذشت که میرسید علی همدانی هیت کشمیر را از هر حیث متغیر و مبدل ساختند۔ همین سبب است که روش آنها را تا امروز درین خطه پذیرائی حاصل است۔ در تتبع روش شاه همدان یک قافله روحانیت بنظرمی آمد و از این قافله روحانیت و صوفیا حضرت سلطان العارفین، حضرت شیخ بابا داؤد خاکی، حضرت مرزا اکمل الدین بدخشی، حضرت شیخ نورالدین نورائی و حضرت جامع الکلمات حضرت شیخ یعقوب صرغی و حبیب اللہ نوشهری به اوج کمال دیده می شوند۔ حضرت علامه اقبال احسانات حضرت امیر کبیر جس کرده در تهنیت و توصیف ایشان اینطور بحر بیکران رادر کوزه ای بندی کند

دست او تقدیر معمار ام
میر و درویش و سلاطین را مشیر

سید السادات سالار عجم
سید آن کشور مینو نظیر

داد علم و صنعت و تهذیب و دین

خطه را آن شاه دریا آستین

با هنر های غریب و دلپذیر

آفرید آن مرد ایران صغیر

مثل حضرت شاه همدان که بر علوم متنوع تبحر داشتند، حضرت شیخ یعقوب صرعی هم با علوم متنوع و خصائص مختلف و فضائل متعدد متصف بودند. حضرت موصوف ملقب به جامع الکملات هستند. حضرت صرعی در سال ۹۲۸ هجری در سریناگر چشم به جهان گشود. حضرت صرعی ۱۵۰ سال بعد از وصال حضرت شاه همدان پیداشدند. خوشبختانه شیخ را تربیت اخلاقی و اسلامی در خانواده خود میسر آمد. آنها در هفت سالگی قرآن کریم را از بر کرده بود. حضرت صرعی در اکتساب علوم و آداب و هنر و ادب پیش پدر خویش حضرت شیخ حسن ابتدا زانوی تلمذ تهیه کردند. حضرت صرعی در این باره خود می گویند:

مرا علم و آداب فرموده است

پدر بسکه مشفق به من بوده است

ز تشویق استاد مکتب خلاص^۱

به تعلیم خود بنده را کرده خاص

صرعی از زمانه طفولگی هم دارای یک روح تشنه، دل مضطرب، نگاه جوینده و پیک ذهن اخاذ بودند. آنها در تلاش علوم و آداب و هنر و حکمت همیشه مثل سیماب بیقرار ماندند. خوش بختانه صرعی را استادان بلند مرتبت و فاضل و متبحر مانند مولانا آنی هروی، مولانا کمال الدین حافظ بصیر و مولانا میررضی الدین میسر آمدند. آنها این گوهر تابدار را با علوم و آداب و تربیت و سلوک آراستند. استادان مذکور هم تشنگی شاگرد را حس کرده فیض و الطاف را برایش روان داشتند. حضرت صرعی باین صداقت اشاره می کند:

مرا در تصوف شد او راهبر^۲

به من صغیرم نه کرده نظر

دقیقات عقلیه اندوخته

از و علم صوفیه آموختم

بدیع و بیان و معنی تمام^۳

فن منطق و اصلاح کلام

* این شعر در تعریف مولانا آنی هروی آمده است.

** این اشعار در ستایش مولانا حافظ بصیر آمده است.

رضی آن بسی شان فضلش شگرف

مرا فقہ آموخت و نحو و صرف * ۵

شاگرد حضرت صرغی کہ بنام جی نوشہری معروف است یک صوفی بلند مرتبہ بخشن شناس و صاحب کمال
بودہ اند۔ جی نوشہری نیز راجع بہ کسب کردن علوم متنوع مرشدش از مولانا حافظ بصیر و مولانا رضی الدین
اشعار زیر تذکرہ می کند

نقل دارم کہ شیخ ما بعلوم
کہ مسمی بود با سَمِ رضی
بعد از آن استفادہ کرد آں پیر۔
تجربہ چنان شدہ بعلوم
شدہ مشغول پیش آں مخدوم
رضی اللہ عنہ بالرضی
از ملا حافظ بصیر کبیر
کہ مثالش نشد بکس معلوم۔

بسیار کم هستند کہ از معنائی و مقاصد تصوف آگاہی دارند۔ بعضی هستند کہ تصوف را با خوارق فوق العادہ
از حد و شریعت اسلامیہ بیرون کشیدہ اند۔ اینگونہ تصوف صوفی گوشہ نشین و مراقبہ شعار را بہ وجود می آورد۔ این
طبقہ بہ احتساب جہاں و کشمکش حیات التفات نمی ورزد۔ لاجرم لہ نہا رضای الہی می طلبند امانہ بہ طور محتسب
کائنات۔ لہ نہا توکل را با تامل نمی آمیزند۔ این نوع تصوف ریشہ ہای خود را در قرآن ندارد۔ این اختراعی
است نہ کہ اسلامی شاعر مشرق کہ دوران دورہ دکورائی تصوف را موضوع ساخت راجع بہ تصوف چنان می
گوید:

”تصوف کے ادبیات کا وہ حصہ جو اخلاق و عمل سے تعلق رکھتا ہے نہایت قابل قدر ہے
کیونکہ اس کے پڑھنے سے طبیعت پر سوز و گداز کی حالت طاری ہوتی ہے۔ فلسفہ کا حصہ
محض بیکار ہے اور بعض صورتوں میں میرے خیال میں تعلیم قرآن کے مخالف۔۔۔
اخلاقی اور عملی اعتبار سے متصوفین اسلامیہ کی حکایات و مقولات کا مطالعہ نہایت مفید

* این شعر صراحتاً در اعتراف راہنمای مولانا میر رضی الدین آمدہ است۔

ہے لیکن دین کی اصل حقیقت ائمہ اور علما کی کتابیں پڑھنے سے ہی کھلتی ہے اور آج کل زمانے کا اقتضاء یہ ہے کہ علم دین حاصل کیا جائے اور اسلام کے عملی پہلو کو نہایت وضاحت سے پیش کیا جائے۔ حضرت صوفیا خود کہتے ہیں کہ شریعت ظاہر ہے اور تصوف باطن لیکن اس پر آشوب زمانے میں وہ ظاہر جس کا باطن تصوف ہے معرض خطر میں ہے۔ اگر ظاہر قائم نہ رہا اس کا باطن کس طرح قائم رہ سکتا ہے“

علامہ محمد اقبال دربارہ تصوف نکتہ خیال خود را کہ ما خود از ہدایات قرآنی است بطور بزبان شعر ہم

ابرازی کند

یہ حکمت ملکوتی، یہ عالم لاہوتی حرم کے درد کا درمان نہیں تو کچھ بھی نہیں
یہ ذکر نیم شمی یہ مراقبے یہ سرود تیری خودی کے نگہبان نہیں تو کچھ بھی نہیں
تصوف حقیقی و خالص آنست کہ با شریعت اسلامیہ صحیح جاویا بر صحیح نکتہ متصادم نیست۔ اصلاً تصوف
آن مجاہدات و ریاضیات و اوراد و اذکار را نام است کہ قرآن برائے بندگان کامل ہدایت کردہ است۔ انہا
کہ از رموز و مفاہیم اینگونہ تصوف آگاہ ہستند در آمدہای فلسفی از منابع ہای یونانی و ایرانی وغیرہ را بر محکم
تعلیمات قرآنی زدہ بمصدق اخذ مَا صَفَا وَ دَعَا مَا كَدَّرَ عَمَلِی كُنْد۔ این گروہ نہ تنہا خالص و با شرع
است بلکہ تقاضا ہای دنیاوی را نیز در صحیح حال از دست نمی دہد۔ چون تصوف را با تمام آمیزش ہای فلسفیانہ
و مغالطہ ہای خود ساختہ و لوج و پوچ ہای دیگر و در پر تو قرآن و احادیث نہ دیدہ قبول کردہ می شود همان
جانزاع بین تصوف و شریعت رومی دہد۔ دکتر علامہ محمد اقبال این نکتہ را در یک نامہ بخود بطور واضح می کند۔

”میرا مذہب تو یہ ہے کہ یہ سارے مباحث مذہب کا مفہوم غلط سمجھنے سے پیدا ہوتے

ہیں۔ مذہب کا مقصد عمل ہے نہ کہ انسان کے عقلی اور دماغی تقاضاؤں کو پورا کرنا۔ اس

واسطے قرآن شریف کہتا ہے ”وَمَا أَوْتِيْتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيْلًا“

اگر مذہب کا مقصد عملی تقاضوں کو پورا کرنا ہو بھی (جیسا کہ ہنود کے رشیوں

اور فلسفیوں نے خیال کیا ہے) تو زمانہ حال کی خصوصیات کے اعتبار سے اس کو نظر انداز

کرنا چاہیے۔۔۔^۸

حضرت صرئی راجع بہ تصوف چگونہ عقائد داشتہ باشند آزامی تو انیم در پر تو کلام شان حس کرد۔ بیچارہ بود اگر ما پیش از مطالعه کلام صرئی آقای پروفیسور غلام رسول جان، کہ در بارہ حیات و افکار صرئی سالہا تحقیق و تدقیق کردہ اند۔ بشنویتیم کہ در بارہ افکار متصوفانہ شیخ چہ عقیدہ دارند۔ پروفیسور جان می نویسند:

”مولانا صرئی نے اپنا کلام حقیقتِ حق شناس، وجد و جوش، عشقِ حقیقی، خالص تو حید پرستی اور فقر و فنا (غنا) کے خیالات و جذبات کیلئے وقف کیا ہے۔ شاید ہی ان کا کوئی شعر ایسا ہو جو عشقِ حقیقی کے جذبات سے مملونہ ہو، چنانچہ ان کی بزرگی، برتری اور ظاہری و باطنی کمالات کی آگاہی ان کے صوفیانہ و عارفانہ کلام سے مترشح ہے۔“^۹

حضرت شیخ یعقوب صرئی بسیار کسان را با علوم شرعیہ و آداب و سلوک آگاہی دادند۔ یکی از این تلامذہ شیخ صرئی بنام مجدد الف ثانی شیخ احمد سرہندی معروف است۔ از مرتبت این نابغہ و از کمالات این مرد خود آگاہ و خدا آگاہ شب تارہ بویژگی آگاہ است۔ این شاگرد رشید حضرت صرئی در بارہ تصوف ادراکِ مخصوصی دارند، و این ادراکِ مخصوصی برائے فہم و ادراکِ تصوف حقیقی مرتبہ شاہِ کلید دارد۔ بہ عبارت دیگر میتوان گفت کہ حضرت مجدد الف ثانی را ہنمای بہ افکار متصوفانہ مرشدش حضرت صرئی انجام می دهند۔ حضرت سرہندی در نامہ ای بہ عبارت زیر تو ازن بین اسلام و تصوف در رشتہ تحریری آوردند:

”تصوف شعارحقہ اسلامیہ میں خلوص پیدا کرنے کا نام ہے۔“^{۱۰}

تا وقتیکہ دو نکات اساسی پیش نظر نباشد ممکن نیست کہ تصوف بالخصوص شعر متصوفانہ فہمیدہ بشود۔ اول باید دانست کہ غایت و منزل تصوف چیست، دوم باید دانست کہ چہ طور بہ این منزل رسائی بشود۔ چون اینجا ممکن نیست کہ بہ تفصیل و تشریح مطلب را بیان کنیم۔ برای مومن کامل و حقیقی (سالک) رضا جوئی خدائے ذوالجلال برتر از ہمہ نعمتہای دنیا و آخرت است او نہ تہا رضای الہی مطلوب و مقصود سالک است۔ قرآن

کریم با اعتبار و عظمت رضای الهی این طور متوجه می‌کند:

وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ۝

(سورة التوبه - ۷۲)

نکته دوم از سالک تقاضای کند که او این راه عشق مخلصانه طے بکند. دوران این سفر عشق یعنی برائے حصول قربت محبوب حقیقی فکر و عمل را از تمام آلودگی‌های ظاهری و باطنی پاک و صاف دارد. این خلوص تقاضای کند که عاشق (مومن حقیقی) با تمکلی در عشق و محبت محبوب مستغرق بشود. هیچ کاری بخلاف خوشنودی الهی و یا هیچ خیالی بغیر خیالش نه باید پسند. بدون خلوص این راه عشق پیوده نمی‌شود. قرآن مجید متعدد بار و مکرر ارزش و اهمیت خلوص را اظهار می‌کند.

إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ ﴿٢٤﴾

إِلَّا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ

مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ

فِي مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ ۝ ۲۴

حضرت صرّفی این خلوص و یک رنگی را بزبان شعر اینطور اظهار می‌نماید:

اگر آئینه دل پاک شد از رنگِ گلت

جز در آئینه عکس رخ جانان مطلب

در تصوف محبوب کسی نیست ماسوای خدای ذوالجلال. بجای مرشد کامل حضرت محمد صلی الله علیه و سلم است. محبوب مطلوب است و مرشد را بهر این راه است که به محبوب میرود. بدون مرشد معرفت محبوب ممکن نیست. کسی آداب و سلوک این راه عشق بغیر راهنمای مرشد کامل نمی‌آموزد. عشق محبوب و عشق مرشد لازم و ملزوم است. کسی یکی از اینها را حرز جان نه ساخته نمی‌تواند دیگری را بدست آورد. قرآن از این حقیقت حجاب

برداشتن سر حقیقی را به منصف شیودی آورد:

قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ
ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ - قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ
فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكٰفِرِينَ ٣٤

صرفی چه عارفانه و عاشقانه این نکته را پیرایه شعر به مای رساند!

دیده ام نور خدا از آئینه رخسارت شکر لله بخدا یافته ام راه از تو
نور خدا تجلی کرد از رخ تو بر ما ای آفتاب رویت آئینه الهی
پروفسور محمد صدیق نیازمند عشق صرفی را به عبارت زیر مترشح می کند:

”... اما برای حصول معرفت الهی و پی بردن به سر وحدت سرمایه ای که سالک بدست
داشته باشد تنها عشق است و نه علم... برای بدست آوردن معرفت حق تعالی بعقیده صرفی
لازم است که قلب سالک راه حقیقت بعشق وی معمور باشد زیرا تنها سرمایه عشق برای پی
گیری معشوق مطلق سالک را تحریک می کند... راه سلوک خودی خود طی نمی توان نمود... لذا
احتیاج به پیر و مرشد یا راهنمایی باشد تا به رهنمای وی راه سلوک طی کند“... ٣٤

حضرت شیخ یعقوب صرفی نه تنها یک صوفی بود بل آن او دارای یک شخصیت
جامع الکملات داشت. حضرت موصوف مفسر قرآن، شارح بخاری شریف، شاعر، نثر نگار،
سیاست مدار، جهانگرد و یک عالم و فاضل بود. چون اینجا این همه جهت های شخصیت وی
مورد بحث نیست، ولی پی گیری افکار عارفانه موصوف در زمینه قرآن هست. خداوند تعالی
از انسان بندگی کامل می خواهد. او از انسان فکر و عمل او، نشست و برخاستن، آداب و اطوار او
غرض بندگی همه پهلو تقاضا می کند و از شیطان اجتناب کلی می خواهد. این مطالبه الهی را قرآن

به صورت زیر ابرازی کند:

يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ ءَامَنُوْا اَدْخُلُوْا فِي السِّلْمِ كَافَّةً
وَلَا تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ ۗ اِنَّهٗ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ ۝۵۱

این تقاضای قرآن تا آنوقت بعمل نتوان آمد که روح و دل و دماغ در تصرف پر تو قرآن نبود. اگر قرآن فکر و فعل انسان را محیط نیست که انسان با همگی اطاعت احکام الهی انجام بدهد. حضرت صریحی به انداز خیلی دل نشین همین فکر قرآنی را در قالب شعری اندازد

چو در طور نفس آمدی کامران
خوش است از شود نور دل جلوه گر
دگر بایدت ظاهر آن نور ساخت
که باشد برنگ هوا مستتر
که رنگ بیاض آمده اصل آن
پی هم درین طور فیض و فتوح
نمی باشد آن نور جز زرد فام
درین طور سر تا قدم مختفی
بدان گردد احوال جمله تمام
قدم در ره سر فی الله تہی ۱۱

بسیر و سلوک این طریق این زمان
بطور دلت افتد اکنون گذر
ولی باید اول ترا دل شناخت
پس از طور قلب آمده طور سر
کند طور سر تو نوری عیان
پس از طور سرت بود طور روح
چو نوری بتابد تر ازین مقام
پس از طور روحت طور خفی
درین طور هر گه که سازی مقام
شود سیر الی للہیت منتھی

این دفتر کائنات بزبان حال ابرازی کند که خلایقیت تنها شیوہ خالق حقیقی است. انسان فی نفسہ مخلوق است. خالق و مخلوق یکسان نیستند. انسان احسن ترین مخلوق است اما خالق هرگز نیست چون ما به پیشرفت علمی و فنی جدید نگاه می کنیم ما گمان می بریم که انسان هم تخلیق کار است شکی نیست که انسان در اعماق بحر رسیده

اسرار مخفی را عیان کرده است۔ این ہم مسلم است کہ او از هوا تیز تری پرد۔ از سینه کوه ہارا زہای سر بستہ می گیرد۔ انکار نیست کہ او در راز جوئی فلک ہمہ تن مصروف و مجواست۔ اما باین ہمہ نباید اندیشید کہ انسان در این پیشرفت ہای گوناگون از حیث خالق کاری کند۔ باید دانست کہ انسان فقط یک منتظم هست کہ مادہ ہای مختلف و متنوع را با ہم آمیختہ و یا مربوط کردہ یک چیز مطلوب را اختراع می کند۔ مادہ از ابتدا موجود است۔ ترتیب و تنظیم و تزئین مادہ کار انسان است۔ این زعم انسان را کہ او ہم خالق است، قرآن بتکرار نفی می کند۔ در سورہ الواقعہ انسان را یاد دادہ می شود کہ او خالق هیچ چیز نیست۔ این خالق حقیقی است کہ ہر مخلوقی را چہ بزرگ و چہ کوچک و چہ مرئی و چہ غیر مرئی را بوجود می آورد۔ حق سبحانہ تعالیٰ می گوید:

أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ - ءَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ ؕ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ - ۱۷۱

مولانا صرئی کہ در علوم قرآنی تبحر والا داشتند این حقیقت ابدی را بہ اشعار زیر بیان می کنند

رزق ز باران نخورد هیچ کس با ہمہ رزاق خدا است و بس

روزی خود خواہ ز پروردگار ابر ببارد بزین با بہار ۱۸

مومن کامل آنست کہ در بندگی و عبودیت کامل است۔ آنکس کہ مفہوم عبودیت و بندگی را محیط است از ہمہ اغراض و آرزو خوف و خطر ماورأ است۔ او بہ جانب کس جز محبوب حقیقی دست نیاز دراز نمی کند۔ نیز از هیچ کس خائف نیست۔ او در بندگی حق تعالی پادشاهی می بیند۔ او جاہ و حشمت از دیگران نمی خواہد، او از ہر نوع آرزو آزار بی فکر شدہ بہ محبوب متوجہ است و ہر چہ از محبوب بہ اورسد برآں قانع است و تنہا اورا کافی و وکیل دانستہ بر او توکل می کند۔ قناعت و توکل ساکنان راہ حق راز ادرہ است۔ قرآن کریم صبر و توکل را برائے بندگان خدا تلقین می کند۔ آیات زیر افادیت و اہمیت و فوائد صبر و توکل مبرہن می سازد:

وَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُم مِّنَ الْجَنَّةِ

غُرَفًا تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعَمَ أَجْرَ الْعَامِلِينَ ﴿۵۹﴾

الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٥٩﴾

(سورة العنكبوت: ٥٨-٥٩)

وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا ﴿٦٠﴾

(سورة الشورى: ٣٠)

قَالُوا أَرْجَاهُ وَأَخَاهُ وَأُبْعَثُ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ ﴿٦١﴾

(سورة الشورى: ٣٦)

وَيَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ ﴿٦٢﴾
إِنَّ اللَّهَ بَلِّغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا ﴿٦٣﴾

(سورة الطلاق: ٣)

وَجَزَاءُ مَا صَبَرُوا أَجْنََّةً وَحَرِيرًا ﴿٦٤﴾

(سورة الدهر: ١٢)

حضرت ایشان مولانا صرّتی از این چشمه صافی قرآن سیراب شده برتو قرآن را در روح و قلب و فکر و فعل خود وارد کرده اند۔ این سبب است که اشعار و افکار صرّتی برنگ قرآن رنگین است۔ حضرت موصوف از مکتب قرآن عظمت و قدر صبر و توکل و قناعت بدست آورده اینطور شعر مشکباری سراید

حرف ز ره خدا و همراه بگو
بنشین و توکلت علی الله بگو

ترک طلب و ریاست و جاه بگو
در کنج قناعت ز همه بگسته

مارا برائے محنت و محنت برائے ما
وادئی ما و نامرادی ما

راحت مجوز ساخته پیدائے خدای ما
عیش را نیست ره به وادی ما

خدا مگر برہاند ازین قفس مارا
ہوای شہد و شکر نیست چون مگس مارا

جہان بود قفس ما کہ طائر قدسیم
وطن بہ قاب قناعت گرفتہ عنقا سیم

تاج و بخت پادشاہان را پامال کن^{۱۹}

در رہ فقر از سر ہمت قدم مردانہ نہہ

ترکیہ درون و تطہیر باطن در راہ عشق لازم است۔ بدون این کسی نمی تواند بر این راہ گام زند۔ چون محبوب پاک و منزہ است پس ممکن نیست کہ کسی سوی او بدون ترکیہ و تطہیر رُخ نماید۔ این ترکیہ و تطہیر بر ظاہر و باطن سالک یکسان محیط است۔ بدون پاکیزگی فکر و نظر طہارت جسمانی بے معنی است۔ خداوند تعالی پاکیزگی و طہارت ظاہری و باطنی را آنقدر دوست می دارد کہ این را در وظائف رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم شامل کرد۔ تقدیس باری تعالی و وظیفہ بتعلیم طہارت نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم در قرآن متعدد بار آمدہ است۔ مثلاً سورۃ الجمعہ بنظر آغاز می شود۔

يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ
الْحَكِيمِ ﴿١٦﴾ هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمَمِينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو
عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا
مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿١٧﴾

(سورۃ الجمعہ: ۱-۲)

سَيَذَكَّرُنَّ مِمَّنْ يَخْشَى ﴿١٤﴾ وَيَنْجِنُهَا الْأَشْفَى ﴿١٥﴾ الَّذِي يَصَلِّي النَّارَ الْكُبْرَى ﴿١٦﴾
 ﴿١٧﴾ ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى ﴿١٨﴾ قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى ﴿١٩﴾

(سورة الاحقاف: ۱۰-۱۳)

حضرت صرّتی مفهوم تزکیه و طهارت را از قرآن درک کرده اصرار می کند که فکر و خیال را باید از آلاش هر نوعی پاک دارد. در نظری پاكيزگی ظاهری و جسمانی بدون طهارت قلبی و روحانی بی سود است. بیائید بینم که تعلیم تزکیه و طهارت که صرّتی می دهد با تعلیم تزکیه قرآنی چه قدر هم رنگ و هم آهنگ است -

گرچه بشوی دین خود تمام	پاک نگردد چو بود حرام
پاک بکن بینی خود را چنان	کز چمن دل شنوی بوی آن
شستن بینی چه دهد سود اگر	شیوه خود بیست آرد اثر
تا دل خود را کنی شست و شو	شستن رویت نه دهد آبرو

صوفیان و سالکان برای ذکر اصرار می کنند. عامیان گمان می کنند که ذکر فقط با صوفیان علاقه دارد. هر مکتبه تصوف ذکر را لازم می شمرد. چون ما به آئینه قرآن نگاه می کنیم معلوم می شود که ذکر و تمجید نه تنها وظیفه جن و انس است. بل هر مخلوقی که در زمین و آسمانها و ما بین زمین و آسمانهاست در ذکر خالق مشغول است. قرآن کریم این حقیقت را به اندازهای مختلف بیان می کند. ذکر شیوه مومنان حقیقی است. این مومن حقیقی را از همه خیال های بیجا و اندیشه های گوناگون مامون دارد. نه تنها این بلکه از ذکر مسلسل عظمت و جلال و جمال و کمال محبوب آشکارا می شود. حق سبحان و تعالی می فرماید:

وَأذْكُرَّ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ
 مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُن مِنَ الْغَافِلِينَ ﴿٢٥﴾

(سورة الاعراف: ۲۵)

الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ
تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ ﴿٢٨﴾

(سورة الرعد: ٢٨)

الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَمًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ
فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَطْلًا
سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿١٩١﴾

(سورة آل عمران: ١٩١)

حضرت صرعی معظمت و شکوه محبوب را حس کرده و فوائد ذکر و فکر را درک کرده اینطور رطب اللسان است

مرا یاد تو یارب قوت جان باد	بذکر تو دلم طب اللسان باد
چه در ظاهر چه در باطن همیشه	دلم را نام تو ورد زبان باد
چو از ذکر تو خوشتر نعمتی نیست	بکام صرعی بیچاره آن باد

نکو بنحی که تو فیقش به ذکر و فکر تو دادند زد یوان عنایت یافت منشور ولایت را

جز یاد تو قوت جان پاکان نه بود ای وای کعبه بجای هر که در یار تو نیست

حضرت صرعی ملقب به جامع الکملات در علوم و آداب و شعر و ادب منصب والا داشته اند۔ برائے احاطہ ہمہ کمالات و اوصاف حضرت ایشان چندتا صفحہ کافی نیست۔ اگر این بگوئیم کہ چندتا کتب ہم متحمل این نتوان شد مبالغہ نبود۔ حدود مقالہ اجازہ نداد کہ گوشہ های دیگر حضرت موصوف را مورد بحث و تبصرہ می آوردم

لذا من تنها باین عنوان مکتبی ماندم که حضرت شیخ صریحاً افکار و اشعارش را در پرتو قرآن آراستید و بی‌استمد -
اگر چه در باره افکار و آثار حضرت ایشان تا حد بسیار تحقیق شده است اما هنوز وسعت بسیار موجود است که
مختلف گوشه‌هایی حضرت موصوف با دید و نظر تازه مورد تحقیق و تنقید آورده شود.

حوالہ جات

- ۱- دکتراقبال لاہوری، جاوید نامہ۔
- ۲- شیخ یعقوب صرئی، مغازا النبی، مخطوطہ برگ ب/۶
- ۳- شیخ یعقوب صرئی، مغازا النبی، مخطوطہ برگ ب/۵
- ۴- شیخ یعقوب صرئی، مغازا النبی، مخطوطہ برگ ب/۵
- ۵- شیخ یعقوب صرئی، مغازا النبی، مخطوطہ برگ ب/۵
- ۶- مقامات حضرت ایشان از تصانیف جی نوشہری، مرتب و مولف حاجی پیر غلام نبی، صفحہ نمبر ۱۲۲۔
- ۷- نیازالدین خان (مرتب) اقبال نامہ، ص ۲۱۱
- ۸- نیازالدین خان (مرتب) اقبال نامہ، ص ۵
- ۹- ڈاکٹر جی آر جان، حضرت صرئی (شخصیت و فن)، ص ۱۸۷
- ۱۰- مرتب پروفیسر صابر کلوروی، تاریخ تصوف، مصنف علامہ محمد اقبال، ص ۹
- ۱۱- القرآن، سورۃ التوبہ، آیت نمبر ۷۲
- ۱۲- القرآن، سورۃ الزمر، آیت نمبر ۲-۳
- ۱۳- القرآن، سورۃ آل عمران، آیت نمبر ۳۱-۳۲
- ۱۴- مجلہ دانش، شعبہ ادبیات فارسی دانشگاه کشمیر، سال ۸۵-۸۶ء، شمارہ ہفتم، ص ۴۶
- ۱۵- القرآن، سورۃ البقرہ، آیت نمبر ۲۰۸
- ۱۶- شیخ یعقوب صرئی، مغازا النبی، مخطوطہ ورق ۸۸/ب ۸۹/۱
- ۱۷- القرآن، سورۃ الواقعہ، آیت نمبر ۶۳-۶۴
- ۱۸- ڈاکٹر جی آر جان، حضرت صرئی (شخصیت اور فن)، ص ۲۳۶
- ۱۹- مولانا صرئی، مسلک الاخیار، ص نمبر ۳۹
- ۲۰- مولانا صرئی، مسلک الاخیار، صفحہ نمبر ۳۹۔

شعبہ فارسی کی ایک طالبہ اپنے وائس چانسلر کو گل دستہ پیش کرتے ہوئے

مہمان گرامی ڈاکٹر عبدالکریم نجفی برزگروائس چانسلر کو تحائف پیش کرتے ہوئے

عزت مآب وائس چانسلر ڈاکٹر ریاض پنجابی خطبہ نھدارت فرماتے ہوئے

شعبہ فارسی کے طلباء، اساتذہ اور دیگر حضرات استقبالیہ نشست کے دوران